

A PUSZTA KÖZNÉV + IGE KOMPLEXUMOK STÁTUSÁRÓL*

VINCZE VERONIKA

1. Bevezetés

Dolgozatomban puszta köznév + ige komplexumokat vizsgálók. E szerkezetek nem alkotnak egységes kategóriát, hiszen találhatunk köztük egyfelől szemantikailag áttetsző, produktív komplexumokat (*újságot olvas, levelet ír*), másrészt idiomatikus kifejezéseket is (*csütörtököt mond, lépre csal*). Mindezek mellett léteznek olyan, nem produktív, de nem is idiomatikus kifejezések, amelyek jelentése nem teljesen kompozicionális (*előadást tart, virágba borul, lehetőség nyílik*). Utóbbi kifejezések idegen nyelvű ekvivalensei és ezek szó szerinti fordításai (1)-(6) alatt találhatóak:

- 1) angol: *to give a lecture* 'egy előadást ad', *to come into bloom* 'virágba jön', *a possibility emerges* 'egy lehetőség felmerül'
- 2) német: *halten eine Vorlesung* 'egy előadást tart', *in Blüte stehen* 'virágban áll', *es gibt eine Möglichkeit* 'egy lehetőséget ad'
- 3) francia: *faire une présentation* 'egy előadást tesz', *être en fleur* 'virágban van', *l'occasion se présente* 'az alkalom megmutatkozik'
- 4) portugál: *fazer uma conferência* 'egy előadást csinál', *lançar flores* 'virágokat dob', *se oferecer ocasião* 'alkalom megmutatkozik'
- 5) olasz: *tenere una conferenza* 'egy előadást tart', *essere in fiore* 'virágban van', *emerge la possibilità* 'a lehetőség felbukkan'
- 6) orosz: *читать доклад* 'előadást olvas', *покрыться цветами* 'beborítódik virágokkal', *представляется возможность* 'lehetőség adódik'

A szakirodalomban nincs egységes elnevezésük ezeknek a szerkezeteknek (Dobos 1991, 2001; Langer 2005). A németben *Funktionsverbgefüge* (funkcióigés szerkezetek) a leggyakoribb megnevezés, az angolban *complex*

* Köszönetemet fejezem ki a cikk névtelen lektorának, Kenesei István szerkesztőnek és témavezetőmnek, Bibok Károlynak a dolgozathoz fűzött értékes megjegyzéseikért. A dolgozat esetleges hibái, tévedései azonban csakis az én számlámra írandók.

verb structures (komplex igei szerkezetek) vagy *light verb constructions* (könnyű igés szerkezetek) használatos, a franciában *constructions à verbe support* (támasztói-gés szerkezetek), az oroszban *описательные выражения* (leíró kifejezések), az olaszban *costruzioni a verbo supporto* (támasztói-gés szerkezetek), a portugálban *construções com verbo suporte* (támasztói-gés szerkezetek) vagy *construções com verbo leve* (könnyű igés szerkezetek) elnevezéseket találunk.

A magyarban a komplexumok megnevezésére a *körülíró szerkezetek* (Sziklai 1986), *leíró kifejezések* (Dobos 1991), illetve *funkcióigés szerkezetek* (Keszler 1992 nyomán) terminusok használatosak, de a – némi értékítélattől sem mentes – *terpeszkedő szerkezetek* kifejezés mind a Nyelvművelő kézi-szótárban (Grétsy–Kemény 1996: 571), mind pedig újabb szakirodalmi tételekben is előfordul (például Heltai–Gósy (2005) a terpeszkedő szerkezetek hatását vizsgálja a nyelvi feldolgozásra).

Az irodalomban használatos terminusok nagy része az igei komponensről nevezi meg a szerkezetet azt sugallva ezzel, hogy az a szerkezet feje. Mivel azonban a komplexum fejének csak szintaktikai szempontból tekinthető az ige, hiszen szemantikai szempontból a főnév funkcionál a kifejezés fejeként (Dobos 2001), talán nem szerencsés egyik komponenst sem kiemelni. Emiatt dolgozatomban Langer (2005) nyomán „félíg kompozicionális” szerkezeteknek fogom nevezni e komplexumokat.

Dolgozatomnak kettős célja van: egyfelől magyar nyelvű példákon megvizsgálom, hogy a félíg kompozicionális szerkezetek mely tulajdonságai egyeznek meg az idiómákkal, illetve a produktív szószerkezetekkel, másfelől részletesebben is tárgyalom a félíg kompozicionális szerkezetek különböző altípusainak jellemzőit.

A félíg kompozicionális szerkezetek a magyarban pusztá (vagyis névelő nélküli, illetve egyes számú) köznevet tartalmaznak, ellentétben a fent bemutatott idegen nyelvekből vett példákkal (az orosz kivételével), így a továbbiakban a félíg kompozicionális szerkezetek terminus alatt a pusztá köznév + ige komplexumok egy típusát értem.

2. A produktív szerkezetek, az idiómák és a félíg kompozicionális szerkezetek viszonya

A tárgyalandó produktív szerkezetek, idiómák és félíg kompozicionális szerkezetek szintaktikai szerkezete a felszínen hasonlít egymásra, mindegyik esetben egy pusztá köznév és egy ige kapcsolatáról van szó.

Azonban tüzetesebb vizsgálat alá vetve a szerkezeteket kiderül, hogy nem viselkednek egységesen, emiatt különféle csoportokba lehet őket sorolni. A 2.1. pontban bemutatom a puszta köznévi + ige komplexum korábbi leírásait a magyar nyelvre vonatkozólag, majd a 2.2. pontban az ige és bővítményei között lehetséges viszonyokat tekintem át, ezután a 2.3. pontban kísérletet teszek egy egységes szempontrendszer felállítására, amely alapján könnyen rendszerezni lehet a szóban forgó szerkezeteket, a 2.4. pontban pedig a szempontok által kirajzolt képet elemzem.

2.1. *A puszta köznévi + ige komplexum korábbi vizsgálatai a magyarban*

A puszta köznévi + ige szerkezetekre már a korábbi szakirodalom is nagy figyelmet fordított. Komlósy (1992) például négy különböző csoportba sorolja e szerkezeteket. Az első csoportba tartoznak az idiómák vagy idiomatikus egységek. Ezekre a következő tulajdonságok jellemzők:

„1. Egynél több morfológiailag teljes szóalakot tartalmaznak.

2. A bennük szereplő szavak a (morfológiai felépítésükkel összhangban álló) szintaktikai tulajdonságuknak megfelelő pozíciókat foglalják el a mondatok szerkezetében.

3. Jelentésük az általános jelentésszabályokra támaszkodva nem származhat ki olyan jelentésekből, amelyeket részeik az adott egységen kívül hordozhatnak” (1992: 488).

Az idiómák közé sorolhatók a következő kifejezések: *fűbe harap, tüzet okád, törbe csal, csütörtököt mond* (vö. 3).

A második csoportba azok a szerkezetek kerülnek, ahol az ige mellett egy köznévi vonzat szerepel. Az igéből és köznévi vonzatából álló egység jelentése részei alapjelentését tekintve nem kompozicionális, mivel a kompozicionálisan kiszámítható jelentésnél szűkebb értelemben használatos. A szerkezet mégsem tekinthető idiómának, hiszen a névszó eredeti jelentésében szerepel, továbbá az ige alapjelentése is fontos a szerkezet jelentésének kiszámításában. Ide sorolhatók a *fát vág, kórházba visz, moziba megy, iskolába jár, intézetbe küld* szókapcsolatok (vö. 3.). Komlósy példáiiban ugyanakkor a szerkezet jelentése szisztematikusan tér el a részei alapjelentéséből összeállíthatótól: jelen esetben ez valamilyen konvencionizált cél elérése.

A harmadik csoportot az idiómaszerű kifejezések alkotják: *fejbe csap, orrba vág, vállon csíp, hason szúr, hátba vág*... Ezeknek a kifejezéseknek mind a főnévi, mind az igei komponensére szemantikai megköötések vonat-

koznak: jelen példákban a főnév testrészt jelöl, az ige pedig fizikai kontak-
tust. A szerkezetben mindkét komponens őrzi eredeti jelentését.

A negyedik csoportba sorolhatók az állandó fordulatok. Ezeknek sze-
mantikai központja a névszó, az ige csak a szerkezet igeiségéért felelős. Ide
tartoznak a következő kifejezések: *alkalom nyílik vmire, lehetőség kínálkozik
vmire, módot ad vmire, okot ad vmire...*

Kiefer (1990–91) a főnévi inkorporáció eseteinek tárgyalása közben
külön kitér a névelőtlen tárgyragos köznévi + ige komplexumok vizsgálatára
is. Két csoportba sorolja ezeket a szerkezeteket (vö. 3.). Először, a produktív
szerkezetek (*újságot olvas, levelet ír, zenét hallgat, házat épít...*) párba
állíthatók nekik megfelelő szabad szószerkezetekkel (például *olvassa az
újságot*). Másodsor, az idiomatikus kifejezések szintén két alcsoportra
bonthatók annak függvényében, hogy rendelkeznek-e párhuzamos szabad
szószerkezettel. Bizonyos idiomatikus szerkezetek nem rendelkeznek a
kifejezésnek megfelelő szabad szószerkezettel: az *igazat mond* mellett nincs
**mondja az igazat*. Ebbe a csoportba tartoznak még a *csipkét ver¹, gazdát
cserél, szerepet cserél, tapasztalatot cserél, erőt vesz, elégtételt vesz...*
kifejezések. A második alcsoportra jellemző, hogy a kifejezésnek megfelelő
szabad szószerkezet létezik, bár csak szó szerinti jelentéssel, ide tartozó
kifejező kifejezések például a *gyökeret ver (veri a gyökeret, azaz ütések
még egy növényi részre), gyermeket vár, férjet keres, cipőt keres, csipkét ver*. A
felsorolt szerkezetek mindegyikének jellemző tulajdonsága, hogy az ige
inkorporálja a köznevet (tipikus vagy intézményesült cselekvést jelölő
szerkezetekben).

Kiefer Ferenc és Ladányi Mária (2000) a főnévi igemódosítókról a
következőket állapítják meg. A főnév nem módosítható (azaz például nem
szerepelhet előtte melléknév), ugyanakkor a módosított tárgy tárgyi vonzat-
ként függő argumentuma az igének. A főneveknek nincs önálló referenciájuk.
A főnévből és az igéből létrejött komplex ige könnyen lexikalizálódik, vagyis
jelentése kevésbé kiszámítható: az *ajánlatot tesz, vizsgát tesz, esküt tesz*
szerkezetekben a *tesz* ige ugyanabban az alakban szerepel, a háromféle
cselekvés mégis különbözik egymástól, ugyanígy a *gazdát cserél, szerepet
cserél, tapasztalatot cserél* szerkezetek is háromféle „cserére” utalnak. Végül,
ha a főnév névelőt kap, megváltozik a szerkezet jelentése, ráadásul az ige
sokszor igekötőt kap: ?? *teszi az ajánlatot* vö. *megvette az ajánlatot*.

¹ Véleményem szerint grammatikus a *veri a csipkét* szerkezet, így a Kiefer-féle osztá-
lyozásban az idiomatikus kifejezések második alcsoportjába sorolandó a *csipkét ver* kifejezés.

Kiefer (2003) az igemódosítók két típusát, nevezetesen a pusztai névszói igemódosítókat és az igekötőket vizsgálja. Megállapításai szerint a pusztai névszói igemódosító mindig vonzata az igének (például az *újságot olvas*-ban az *újságot* vonzata az *olvas*-nak), és soha nem lehet referenciális kifejezés, azaz nem vonatkozhat egy konkrét tárgyra (emiat a *német újságot olvas* szerkezetben az *újságot* nem tekinthető igemódosítóknak). A névelőtlen tárgyias igék igemódosítós szerkezetként nem nominalizálhatók, vagyis az **újságot olvasás* nemlétező alak, mivel a(z) igéből képzett főnév nem adhat tárgyesetet – ezzel szemben az *újságot olvasás* alak lehetséges². Vannak olyan esetek azonban, amikor lehetséges a nominalizáció: ilyenkor elsőként az igét nominalizáljuk, majd utána társul hozzá vonzatként a főnév: (*moziba jár* – *járás* – *moziba járás*, (*vízbe ugrik* – *ugrás* – *vízbe ugrás*).

2.2. Az ige és bővítményei között levő lehetséges viszonyokról

Mint láthattuk, a korábbi szakirodalmi tipológia nem vizsgálja egységes szempontból a pusztai köznévi + ige komplexumokat, noha mindegyik osztályozás több csoportot állít fel, és ezeket jellemzi is. Komlósy (1992) négy csoportot állít fel (idióma, köznévi vonzatos kifejezés, idiomatikus kifejezés, állandó fordulat), Kiefer (1990–91) produktív szerkezetekre és idiomatikus szerkezetekre, utóbbi csoporton belül két alcsoportra különíti el a pusztai köznévi + ige komplexumokat, Kiefer–Ladányi (2000) a főnévi igemódosító + ige, Kiefer (2003) pedig a pusztai névszói igemódosító + ige viszonyát taglalja. Az tehát egyértelműnek tűnik, hogy a pusztai köznévi + ige komplexumok halmaza nem egységes: különféle, ebbe a csoportba sorolt szerkezetek más-más szintaktikai és szemantikai jellemzőkkel bírnak, és a köznévi és az ige közti viszony is többféle lehet.

Az ige és bővítményei közti viszony alapján a bővítményeket hagyományosan vagy vonzatként, vagy szabad határozóként kezelik. Gábor és Héja (2006) a vonzatokat és a szabad határozókat a produktivitás és a kompozicionalitás alapján különítik el egymástól. Így szabad határozónak számít az a bővítmény, amely egy adott metapredikátummal (azaz szemantikai jellemzővel) rendelkező igecsoport mellett produktív, ugyanakkor amelynek jelentése, az ige jelentése és az esetrag jelentése kompozicionálisan megadja az összetevő jelentését. Másfelől, a vonzatok megjelenése nem

² Lehetséges, hogy az *újságot olvasás* típusú lexikalizálódott összetétel meglete akadályozza meg a tárgyias ígés szerkezet nominalizációját (**újságot olvasás*) (vö. Kiefer–Ladányi 2000) – az észrevételt köszönöm a dolgozat lektorának.

igeosztályfüggő, továbbá az esetrag nem bír önálló jelentéssel. Tehát a szabad határozók elsődleges jellemzője a kompozicionalitás.

Kálmán (2006) megállapítja, hogy az argumentum és adjunktum hagyományos megkülönböztetése binaritáson (egy bővítmény vagy argumentum, vagy adjunktum) és autonómián (szintaxis) alapszik. Ennek ellenére azok a tesztek, amelyek a bővítmény jellegét hivatottak eldönteni, többnyire szemantikai alapokon nyugszanak, vagyis az argumentum-adjunktum meghatározása nem történhet pusztán szintaktikai szempontok alapján. Ha a régenseket és bővítményeiket együttesen konstrukcióként fogjuk fel, észrevehetjük, hogy nagyon sokféle típusuk létezik: különbségek vannak a produktivitás, az áttetszőség és a szerkezet két tagja közti kohézió tekintetében a szerkezetek szerint. E szempontok alapján – a fenti tulajdonságok mértéke szerint – a konstrukciók skálán helyezkednek el. Az áttetszőség (azaz a szemantikai kompozicionalitás) és a produktivitás mértéke összefügg: minél áttetszőbb és egységesebb egy szerkezet, annál produktívabban használható. A régens és bővítménye közti viszony szempontjából beszélhetünk szimmetrikus és aszimmetrikus kapcsolatokról. Ha a régens és a bővítmény egyenrangúak, a köztük levő kapcsolat szimmetrikus, egyikük sem jósolja meg a viszonyt jelölő elemet. Aszimmetrikus kapcsolat a kiüresedett jelentésű viszonyjelölő és a másik elem között létezik, a kapcsolat szorossága graduális. Ebben a megközelítésben a vonzat több szorosabb, aszimmetrikus viszony összefoglaló neve.

Mind Gábor és Héja (2006), mind Kálmán (2006) nagy hangsúlyt fektet a produktivitásra és a kompozicionalitásra, illetve az áttetszőségekre a régensek és bővítményeik vizsgálatakor. Ezek alapján a pusztá köznév + ige komplexumok két tagja között levő viszony vizsgálatát is érdemes erre a két jellemzőre építeni. A továbbiakban megkísérek megadni egy olyan szempontrendszert, amely alapján a pusztá köznév + ige komplexumokat részletesebben is lehet jellemezni. A különféle szintaktikai és szemantikai tesztek felállításakor a magyar nyelvű pusztá köznév + ige komplexumok korábban leírt jellemzőit (Kömlösy 1992; Kiefer 1990–91; Kiefer–Ladányi 2000 és Kiefer 2003), illetve Langer (2005) angol, német és francia nyelvre megadott tesztjeit vettem figyelembe.

2.3. *Tesztek a puszta köznév + ige komplexumok osztályozására*

A magyar nyelvű puszta köznév + ige komplexumok kategorizálásában a következő tesztek segítenek. A tesztek működését illusztráló szerkezeteket Kiefer (1990–91) és Komlósy (1992) példái közül választottam ki.

1. teszt: a kérdőszó tesztje

Ha rákérdezzünk a főnévi komponensre, válaszolhatunk-e a főnévi komponenssel grammatikus módon?

- a) Mit olvas? Újságot.
- b) Mit mond? *Csütörtököt.

2. teszt: a névelő tesztje

Kaphat-e a főnévi komponens névelőt úgy, hogy grammatikus maradjon a szerkezet? (A jelentés megváltozását mindig jelzem.)

- a) az újságot olvassa (jelentésváltozással)
- b) *a lépre csal

3. teszt: a többes szám tesztje

Kerülhet-e többes számba a főnév a szerkezet grammatikalitásának megőrzése mellett?

- a) újságokat olvas (jelentésváltozással)
- b) *lépekre csal

4. teszt: a tagadás tesztje

Tagadható-e a főnévi komponens az *egy... sem* szerkezettel?

- a) egy újságot sem olvas (jelentésváltozással)
- b) *egy lépre sem csal

5. teszt: a birtokos tesztje

Jelölhető-e a főnéven a birtokos (névelővel vagy névelő nélkül)?

- a) (az) újságját olvassa (jelentésváltozással)
- b) *lépére csal / *a lépére csal

6. teszt: a jelző tesztje

Kaphat-e (mennyiség- vagy minőség)jelzőt a főnév a grammatikalitás megőrzésével?

- a) német újságot olvas (jelentésváltozással)
- b) *szőke hajba kap (nem idiomatikus értelemben elfogadható: 'belekap a hajába vkinek')

7. teszt: a koordináció, illetve a zeugma tesztje

Rendelhetünk-e a főnév mellé egy másik főnevet a grammatikalitás megőrzése mellett, illetve a zeugma keltette humoros hatás létrejötte nélkül?

- a) újságo(ka)t és könyve(ke)t olvas
- b) *fittyet és szemére hány

8. teszt: az ige nominalizációja

Nominalizálható-e az ige a főnévi komponens változatlan formája mellett?

- a) *újságot olvasás
- b) *csütörtököt mondás, de: lépre csalás

9. teszt: a szerkezet nominalizációja

Nominalizálható-e a szerkezet maga?

- a) újságot olvasás³
- b) *csütörtökmondás

10. teszt: az összetétel tesztje

Képezhető-e a tárgyias igét tartalmazó szerkezetből összetétel (melléknévi igenév vagy nomen agentis, vö. Kiefer (2000))?

- a) újságot olvasó (fn.) / az újságot olvasó fiú
- b) *csütörtökmondó (fn.) / *a csütörtökmondó fegyver

11. teszt: a variativitás tesztje⁴

Állhat-e (a főnévvel azonos tőből képzett) ige a komplexum helyett?

- a) ? újságozik (az *újság* tőből képezhető *újságot* ige jelentése teljesen más értelemben lexikalizálódott)
- b) *csütörtöközik / *csütörtököl

12. teszt: az ige cseréje

Kicserélhetjük-e a szerkezetben szereplő igét egy szinonim igével úgy, hogy a szerkezet továbbra is értelmezhető maradjon?

- a) ? újságot értelmez
- b) *csütörtököt szól

³ Lehetséges, hogy 9/a megléte lexikálisan akadályozza 8/a létrejöttét, vö. 2. lábjegyzet.

⁴ Lőrincz Juliannát (2004) követve a pusztá köznévi + ige komplexumok és velük azonos jelentésű, gyakran a főnévi komponenssel azonos tőből származó igék közti viszonyt nem szinonimiként, hanem varianciaként fogom fel. Míg a variánsok alakilag hasonlóan egymásra, a szinonimák alakilag teljesen különböznek egymástól.

13. teszt: az ige elhagyhatóságának tesztje

Az ige elhagyása esetén (pl. birtokos szerkezetben) rekonstruálható-e egyértelműen az eredeti cselekvés?

- *Lajos újságja ('Lajos újságot olvas' értelemben)
- *Lajos lépe ('Lajos lépre csalása' értelemben)

Az előbbieken bemutatott tesztek alapján a pusztá köznévv + ige komplexumoknak két csoportja körvonalazódott. Az a) jelű példák esetében a tesztek legnagyobb része alkalmazható volt, azaz grammatikus eredményt produkált a teszt. Az ide tartozó szerkezeteket fogom Kiefer (1990–91) nyomán produktív szerkezeteknek tekinteni. A b) jelű példákra a tesztek egyike sem alkalmazható úgy, hogy grammatikus eredményt kapjunk. Az olyan szerkezeteket, amelyekre a tesztek mindegyike agrammatikus eredményt ad, idiómáknak nevezem a továbbiakban.

A produktív szerkezetek és az idiómák egyértelműen elkülöníthetők egymástól viselkedésük alapján, amint az a következő táblázat is mutatja (az IGEN a teszt grammatikus eredményét, míg a NEM a teszt agrammatikus eredményét mutatja):

Teszt	Produktív szerkezet	Idióma
Kérdőszó	IGEN	NEM
Névelő	IGEN	NEM
Többes szám	IGEN	NEM
Tagadás (<i>egy ... sem</i>)	IGEN	NEM
Birtokos	IGEN	NEM
Jelző	IGEN	NEM
Koordináció / zeugma	IGEN	NEM
Nominalizáció (szerkezet)	IGEN	NEM
Összetétel	IGEN	NEM
Ige cseréje	IGEN	NEM
Nominalizáció (V)	NEM	IGEN / NEM
Variativitás	NEM	NEM
Ige elhagyhatósága	NEM	NEM

A táblázat jól mutatja, hogy a tesztek mindegyike grammatikus eredményt ad a produktív szerkezetek esetében, illetve agrammatikus az idiómák

esetében. Kivételt csak a szürkével jelölt tesztek jelentenek, itt ugyanis azonos viselkedést mutat mindkét típusú szerkezet (erről bővebben 2.4.-ben). Kiefer (1990–91) és Komlósy (1992) példái közül a teszteredmények alapján például a (7) alatt található kifejezések minősülnek produktív szerkezeteknek:

7) *újságot olvas, moziba megy, levelet ír, zenét hallgat, iskolába jár, házat épít ...*

Az ide sorolható komplexumok nagy többsége konvencionizált cselekvéseket ír le. A szerkezetek szemantikailag áttetszőek, jelentésüket könnyen ki lehet számítani az igének, a köznévnél és a köznévi esetragjának jelentéséből (azaz kompozicionalitásuk nagy fokú), emiatt nagy a produktivitásuk – innen az elnevezésük. (A kompozicionalitás és a produktivitás mértékének viszonyáról l. Kálmán 2006).

Az idiómákra néhány példa (8)-ban látható:

8) *csütörtököt mond, áruba bocsát, gyökeret ver, hátat fordít ...*

Az ide sorolt szerkezetek szemantikailag nem áttetszőek, a kifejezés részeinek jelentését ismerve nem számítható ki a kifejezés egészének jelentése, emiatt igen kicsi a produktivitásuk.

2.4. További teszteredmények

A pusztai köznévi + ige szerkezetek egy csoportjára a tesztek egy része grammatikus eredményt ad, más része pedig agrammatikus eredményt. Ezt illusztráljuk a következőkben pusztán a teszteredmények bemutatásával:

1. teszt: a kérdőszó tesztje

- a) Mit tart? Előadást.
- b) Mit tart? * Igényt.
- c) Mi adódik? Lehetőség.

2. teszt: a névelő tesztje

- a) az előadást tartja / az előadást megtartja (jelentésváltozással)
- b) * az igényt tart
- c) * a lehetőség nyílik / de: megnyílt a lehetőség

3. teszt: a többes szám tesztje

- a) előadásokat tart
- b) *igényeket tart
- c) lehetőségek nyíltak

4. teszt: a tagadás tesztje

- a) egy előadást sem tart (jelentésváltozással)
- b) *egy virágba sem borul
- c) egy lehetőség sem adódik

5. teszt: a birtokos tesztje

- a) (az) előadását tartja (jelentésváltozással)
- b) *igényébe vesz
- c) lehetősége nyílt

6. teszt: a jelző tesztje

- a) érdekes előadást tart
- b) *fehér virágba borul
- c) rendkívüli lehetőség adódik

7. teszt: a koordináció, illetve a zeugma tesztje

- a) *előadást és kioktatást tart
- b) *igénybe és figyelembe vesz
- c) ? alkalom és lehetőség nyílik

8. teszt: az ige nominalizációja

- a) *előadást tartás
- b) figyelembe vétel, de: *igényt tartás
- c) *lehetőség nyílás

9. teszt: a szerkezet nominalizációja

- a) előadástartás
- b) *figyelemvétel
- c) *lehetőségnyílás

10. teszt: az összetétel tesztje

- a) ajánlattevő (fn.) / az ajánlattevő ügynök
- b) *igénytartó (fn.) / *a házra igénytartó örökös
- c) (nem alkalmazható)

11. teszt: a variativitás tesztje

- a) előad
- b) virágzik
- c) lehetséges (ha ige nem is, de azonos tőből képzett melléknév képes kifejezni ugyanazt a jelentést)

12. teszt: az ige cseréje

- a) szabályt ad / hoz
- b) *forgalomba visz
- c) lehetőség kínálkozik / adódik

13. teszt: az ige elhagyhatóságának tesztje

- a) Lajos előadása (= Lajos által tartott előadás)
- b) Lajos igénye (= Lajos által támasztott igény)
- c) Lajos lehetősége (= Lajos számára megnyílt lehetőség)

A teszteredményekből látható, hogy ez a csoport kevésbé egységes képet mutat, mint a produktív szerkezetek vagy az idiómák: a tesztek változó mértékben alkalmazhatók rájuk. A pusztá köznév + ige komplexumoknak ezt a csoportját a továbbiakban félig kompozicionális szerkezeteknek nevezzük, mivel a (teljesen) kompozicionális produktív szerkezetek és a nem kompozicionális idiómák között helyezkednek el.

A félig kompozicionális szerkezetek alcsoportokra bonthatók tovább annak függvényében, hogy a tesztek során mutatott viselkedésük a produktív szószerkezetekéhez vagy az idiómákéhoz áll közelebb. Az első alcsoportba tartozó szerkezetek a produktív szerkezetekhez állnak közelebb, mivel több tulajdonságon osztoznak a produktív szerkezetekkel, mint az idiómákkal. Ebbe a csoportba tartoznak:

- 9) *előadást tart, parancsot ad, döntést hoz, intézkedést tesz, órát ad, órát vesz, bejelentést tesz, módot ad ...*

E szerkezetekben tipikusan szintaktikai tárgy a főnévi komponens, vagyis **Oper** lexikai függvénnyel formalizálható a szerkezet két tagja között lévő viszony (l. Mel'čuk – Clas – Polguère 1995). A komplexumok jelentése viszonylag könnyen kiszámítható a részek jelentéséből, hangsúlyozni kell azonban, hogy ebben a főnév jelentésének sokkal nagyobb szerepe van, mint az igének. A nagyon általános jelentéstartalmú ige pusztán a szerkezet igeiségeért felelős, amit az is mutat, hogy fennáll a variativitás (főként az igével azonos tőből képzett főnévi komponens tartalmozó szerkezetek esetében), az ige kicserélhető a szerkezetben (bizonyos szemantikai megkötésekkel), illetve az ige elhagyásával is rekonstruálható az eredeti cselekvés (l. 11., 12., illetve 13. teszt).

A második alcsoportba sorolható szerkezetek az idiómákhoz állnak közelebb a teszteredményeket tekintve. Ilyen szerkezetek a következők:

10) *virágba borul, igénybe vesz, igényt tart, áruba bocsát, gyanút fog, tetten ér, csapra ver, figyelembe vesz ...*

Esetükben a főnévi komponens többnyire obliquus-i esettel rendelkezik, ez azt jelenti, hogy a **Labor** lexikai függvénnyel írható le a szerkezet két tagja között lévő viszony (Melčuk – Clas – Polguère 1995). E szerkezetek produktivitása és kompozicionalitása kisebb mértékű, mint az első alcsoporté: például az ige cseréje (12. teszt) már nem lehetséges, ami az összetevők nagyobb fokú összeforrottságára utal.

A harmadik alcsoportba tartozó komplexumok a teszteredmények alapján nem állnak közelebb se a produktív szerkezetekhez, se az idiómákhoz (másképp fogalmazva, egyformán közel állnak az idiómákhoz és a produktív szerkezetekhez). Tipikus példák:

11) *alkalom / lehetőség / esély nyílik / kínálkozik / adódik ...*

A szerkezetekben tipikusan alany a főnévi komponens, vagyis a **Func** lexikai függvénnyel írható le a szerkezet két tagja között lévő viszony (Melčuk – Clas – Polguère 1995). Éppen emiatt nem lehet a szerkezeteket alávetni az összetétel tesztjének (10. számú teszt), mert annak elvégzéséhez az igének tárgyi bővítménnyel kellene rendelkeznie.

A teszteredményeket az alábbi táblázat szemlélteti:

Teszt	Produktív sz.	félíg kompozicionális szerkezetek			Idiómák
		produktív-hoz közelebb álló	„félíg” kompozicionális	idiómákhoz közelebb álló	
Variativitás	NEM	IGEN	IGEN	IGEN	NEM
Ige elhagyhatósága	NEM	IGEN	IGEN	IGEN	NEM
Kérdőszó	IGEN	IGEN	IGEN	NEM	NEM
Többes szám	IGEN	IGEN	IGEN	NEM	NEM
Tagadás (<i>egy ... sem</i>)	IGEN	IGEN	IGEN	NEM	NEM
Birtokos	IGEN	IGEN	IGEN	NEM	NEM
Jelző	IGEN	IGEN	IGEN	NEM	NEM
Ige cseréje	IGEN	IGEN	IGEN	NEM	NEM
Névelő	IGEN	IGEN	NEM	NEM	NEM
Nominalizáció (szerkezet)	IGEN	IGEN	NEM	NEM	NEM
Összetétel	IGEN	IGEN	–	NEM	NEM
Koordináció/zeugma	IGEN	NEM	NEM	NEM	NEM
Nominalizáció (V)	NEM	NEM	NEM	IGEN	IGEN/NEM

A táblázatban összesítve láthatók a produktív szerkezetek, az idiómák és a félíg kompozicionális szerkezetek teszteredményei. Az is látható, hogy minél inkább az idiómákra hasonlít egy kifejezés, annál kevesebb teszt ad grammatikus eredményt és annál kevésbé szabad határozó a ragos köznévi (a táblázatban annál több a szürke NEM mező). Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek a(z al)csoportok egyáltalán nem különülnek el élesen egymástól, nem lehet egyértelműen behatárolható csoportokba besorolni a félíg kompozicionális szerkezeteket. Az alcsoportok egyfajta „bolyhos” (fuzzy) halmazként foghatók fel, amelyek között a határ elmosódott. Így a csoportba sorolás sem lehet abszolút: ugyan lehetnek „prototipikus” tesztek egy-egy kategóriára nézve, mégsem határozható meg egyértelműen, hogy mely

teszteknek kell grammatikus eredményt adni ahhoz, hogy egy félig kompozicionális szerkezetet például a produktív szerkezetekhez közelebb állónak tekintsünk. Annyit viszont mindenképpen állíthatunk, hogy minél több teszteredmény lesz grammatikus, annál produktívabb és áttetszőbb a szerkezet. A félig kompozicionális szerkezeteknek a produktív szerkezetek és az idiómák között húzódo skálán elfoglalt helye relatív: mindig csak valamire (a skála két végpontjához) viszonyítva tudjuk őket elhelyezni. Így például a *döntést hoz* szerkezet „produktívabb”, mint az *igényt tart*, mert az első kifejezésnek több teszteredménye hasonlít a produktív szerkezetekére, mint a másodiknak.

A tesztek alapján tehát egy olyan kontinuumot kaptunk, amelynek egyik végén helyezkednek el a produktív szerkezetek, másik végén az idiómák, középen pedig a félig kompozicionális szerkezetek, amelyek szintén tovább bonthatók három, többé-kevésbé jól körvonalazható csoportra. A skálán azonban a teszteredmények alapján nemcsak egy hármass opozíció figyelhető meg (a produktív szerkezetek, a félig kompozicionális szerkezetek és az idiómák között), hanem egy kettős opozíció is egyfelől a produktív szerkezetek és idiómák, másfelől a félig kompozicionális szerkezetek között. Van ugyanis két olyan tesztünk, amelyek agrammatikus eredményt mutatnak a produktív szerkezeteknél és az idiómáknál, ugyanakkor grammatikusak a félig kompozicionális szerkezetek esetében: ezek a variativitásnak (11. számú) és az ige elhagyhatóságának (13. számú) tesztjei. Ha e két teszt bármelyikére grammatikus eredményt kapunk egy szerkezet esetében, az elégséges feltétel ahhoz, hogy a szerkezetet félig kompozicionális szerkezetnek tekintsük.

A produktivitás és a kompozicionalitás alapján szintén szembeállíthatók a szerkezetek: míg a produktív szerkezetek teljesen produktívak (és kompozicionálisak), addig ez nem mondható el a félig kompozicionális szerkezetekről és az idiómákról. Ennek az opozíciónak a szemléltetésében segíthet a kollokáció fogalma: olyan többtagú kifejezés, amelynek tagjai viszonylag gyakran szerepelnek együtt, és formája többé-kevésbé rögzített, illetve jelentésük nem teljesen kompozicionális (vö. Siepmann 2005, 2006; Sag – Baldwin – Bond – Copestake – Flickinger 2002; Guenther – Blanco 2004). Ebben az értelemben a kollokációk állnak szemben a produktív szerkezetekkel.

A félig kompozicionális szerkezeteket a variativitás és az ige elhagyhatóságának tesztje különíti el a produktív szerkezetektől és az idiómáktól, a két szélső csoport tehát azonos módon viselkedik. Az idiómák mind szintak-

tikailag, mind szemantikailag rögzítettek, ezért esetükben nem léphet fel a variativitás. A produktív szerkezetek esetében mindkét elem külön-külön kicserélhető, azonban együtt nem cserélhetők ki egy lexikai elemre, mivel nincs közös, rögzített jelentésük. Ezzel szemben a félig kompozicionális szerkezetek esetében az ige csak kismértékben járul hozzá a szerkezet jelentéséhez, mely nagyrészt a főnév jelentéséből számítható ki. Emiatt a főnévi komponensből képzett különböző igék képesek megjeleníteni ugyanazt a lexikai tartalmat, mint a puszta főnév + ige komplexum, így fennáll a variativitás.

3. A korábbi csoportosítás és a tesztek alapján kapott csoportok összevetése

Kiefer (1990–91) csoportosítása a tesztek segítségével a következőképpen alakul: a Kiefer-féle produktív szerkezetek jelen dolgozatban is a produktív szerkezeteknek felelnek meg. Az idiomatikus csoporton belül azok a szerkezetek, ahol Kiefer szerint nem létezik a kifejezésnek megfelelő szabad szószerkezet, a teszteredmények szerint is idiómák. Azok a szerkezetek viszont, amelyek esetében létezik párhuzamos szabad szószerkezet, nem minden tulajdonságukban viselkednek idiómaszerűen: a 6., 9. és 10. tesztre is grammatikus eredményt adnak (*gazdag férjet keres, férjkeresés, férjkereső*), ami inkább a produktív kifejezésekre jellemző. Úgy tűnik tehát, hogy a két csoport közti megkülönböztetés helytálló, amelyet a tesztek segítségével is ki lehet mutatni.

A Komlósy-féle (1992), köznévi vonzatot tartalmazó kifejezések a jelen dolgozatban szereplő osztályozásban a produktív szerkezetek kategóriájába kerülnek. Az állandó fordulatok a félig kompozicionális szerkezetek közé sorolhatók be (vagy a produktív szerkezetekhez közelebb álló alcsoportba, például *módot ad*, vagy a „félig” kompozicionális alcsoportba, például *lehetőség kínálkozik*). Az idiómaszerű kifejezések és az idiómák érdekes képet mutatnak a teszteredmények fényében, ugyanis nem viselkednek egységesen. Vannak olyan kifejezések, amelyek esetében lehetséges a szerkezet vagy az ige nominalizációja (*hátbavágás, hason szúrás, tűzokádás, számonkérés* stb.), és olyanok is, ahol nem (**csütörtökmondás, *gyamúfogás*). Ez arra utal, hogy az idiómák csoportja sem egységes, azaz az idiómaság is fokozat kérdése: egyes kifejezésekben több az idiomatikus jelleg, mint másokban.

A teszteredmények segítségével a puszta köznév + ige komplexumoknak egy olyan skáláját lehet felvázolni, amelynek egyik végén vannak a (teljesen) produktív szerkezetek, a másik végén a (minden tekintetben) idiomatikus kifejezések, köztük pedig olyan szerkezetek találhatók, amelyek kisebb-nagyobb mértékben rendelkeznek a produktív szerkezetekre, illetve az idiómákra jellemző tulajdonságokkal.

4. Összegzés

Dolgozatomban a puszta főnév + ige komplexumoknak egy olyan kontinuumát vázoltam fel, amely a produktivitás és a kompozicionalitás mutatóival jellemezhető. A szerkezeteknek a kontinuumban való helyét különféle tesztek segítenek meghatározni: minél több teszt ad grammatikus eredményt, annál produktívabbnak és annál kompozicionálisabbnak minősül a szerkezet. A szerkezetek három nagy csoportra oszlanak – produktív szerkezetek, félig kompozicionális szerkezetek és idiómák, mely csoportok a teszteredmények segítségével a szakirodalomban korábban megadott szempontoknál pontosabban és egységesebben jellemezhetők. A félig kompozicionális szerkezetek további alcsoportokra bonthatók, melyek között azonban nem húzható éles határ. A teszteredmények segítségével kimutathatóvá vált az is, hogy a korábban egységesként kezelt idiómák csoportja komplex képet mutat: bizonyos szerkezetekben erősebb az idiomatikus jelleg, mint más, hagyományos idiómának tartott szerkezetben. A dolgozat eredményeiből kiderül, hogy a hagyományos csoportokba sorolás csak azzal a megkötéssel tartható fenn, hogy a csoportok nem abszolút érvényűek, hanem relatívak: nem a *vagy-vagy* dichotómia, hanem az *is-is* vagy a *sem-sem* játszik szerepet a szerkezeteknek a skálán való elhelyezkedésében.

HIVATKOZÁSOK

- Dobos Csilla 1991: *Leíró kifejezések az orosz jogi szaknyelvben*. Doktori értekezés, kézirat.
- Dobos Csilla 2001: *A funkcióigés szerkezetek vizsgálata (különös tekintettel az orosz jogi szaknyelvre)*. Doktori (PhD) értekezés, kézirat, Debrecen.

- Gábor Kata – Héja Enikő 2006: Predikátumok és szabad határozók, in Kálmán László szerk.: *KB 120 – A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlós András tiszteletére*, Budapest, Tinta Kiadó, 135–152.
- Guenther, Franz – Xavier Blanco 2004: Multi-Lexemic Expressions: An Overview, in Leclère, Christian, Éric Laporte, Mireille Piot and Max Silberstein eds: *Lexique, Syntaxe et Lexique-Grammaire / Syntax, Lexis & Lexicon-Grammar. Papers in honour of Maurice Gross. Linguisticae Investigationes Supplementa 24*. LADL, CNRS / Univ. de Marne-la-Vallée / Université de Grenoble 3 / IBM Watson Research Center, Hawthorne, 239–252.
- Heltai Pál – Gósy Mária 2005: A terpeszkedő szerkezetek hatása a feldolgozásra, *Magyar Nyelvőr* 129, 471–487.
- Kálmán László 2006: Miért nem vonzanak a régensek? in Kálmán László szerk.: *KB 120 – A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlós András tiszteletére*, Budapest, Tinta Kiadó, 229–246.
- Keszler Borbála 1992: A mai magyar nyelv szófaji rendszere, in Kozocsa Sándor Géza – Laczkó Krisztina szerk.: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*, Budapest, 131–139.
- Kiefer Ferenc 1990–91: Noun Incorporation in Hungarian, *Acta Linguistica Hungarica* 40, 149–177.
- Kiefer Ferenc 2000: A szóösszetétel, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3: Alaktan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 519–567.
- Kiefer Ferenc 2003: A kétféle igemódosítóról, *Nyelvtudományi Közlemények* 100, 177–186.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000: Az igekötők, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3: Alaktan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 453–518.
- Komlós András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 299–527.
- Langer, Stefan 2005: A Linguistic Test Battery for Support Verb Constructions, *Linguisticae Investigationes* 27/2: 171–184.
- Lőrincz Julianna 2004: A funkcióiágés szerkezetek és a főnévi taggal azonos tövű igék varianciája, in Kurtán Zsuzsa – Zimányi Árpád szerk.: *A nyelvek vonzásában. Köszöntő kötet Budai László 70. születésnapjára*, Eger – Veszprém, Veszprémi Egyetemi Kiadó, 104–109.

- Mel'čuk, Igor – André Clas – Alain Polguère 1995: *Introduction à la lexicologie explicative et combinatoire*, Louvain-la-Neuve, Duculot.
- Sag, Ivan A. – Timothy Baldwin – Francis Bond – Ann Copestake – Dan Flickinger 2002: Multiword Expressions: A Pain in the Neck for NLP, in Gelbukh, Alexander ed.: *Proceedings of CICLING-2002*. Mexico City, 1–15.
- Siepmann, Dirk 2005. Collocation, colligation and encoding dictionaries. Part I: Lexicological Aspects, *International Journal of Lexikography* 18/4, 409–444.
- Siepmann, Dirk 2006: Collocation, colligation and encoding dictionaries. Part II: Lexicographical Aspects, *International Journal of Lexikography* 19/1, 1–39.
- Sziklai Lászlóné 1986: Terpeszkednek vagy körülírnak? *Magyar Nyelvőr* 110, 268–273.